

Вестернізація Туреччини: історія і сучасність

Подається аналіз сутності модернізації Туреччини і дійсного впливу Заходу на її розвиток. На фоні сучасного зростання ісламізації країни з'ясовуються причини того, чому перспективи її подальшої вестернізації виглядають проблематичними.

Ключові слова: Туреччина, модернізація, вестернізація, ісламізація, Партия справедливості і розвитку, Європейський Союз.

Історія людства останніх п'яти століть висвітила одну з провідних тенденцій, яка полягає у боротьбі традиціоналізму і новацій. Прагнення постійного оновлення виявилося основою більшого динамізму розвитку Заходу, що привело до його домінування у світі. Країнам, які не належали до нього, довелося реагувати на історичний «виклик» і формувати своє ставлення до модернізації. У випадку, коли відсталість значно послаблювала перед сильнішим супротивником, деякі країни обирали шлях трансформацій – модернізації навзdogін. Однією з таких країн стала Туреччина – колись могутня і велична Османська імперія, яка з часом все більше слабшла до того моменту, коли в результаті поразок у Першій світовій війні та іноземної окупації виникла небезпека втрати суверенітету. В наш час Турецька Республіка входить до «G–20», тобто до двадцятки провідних країн світу, її економіка за своїми обсягами посідає п'ятнадцяте місце в світі, а сучасне керівництво висунуло амбітні плани найближчим часом увійти до першої десятки. Досвід південного сусіда є вельми цінним для України, перед якою після розвалу СРСР теж гостро постало питання оновлення, проте успіхи на цьому шляху важко назвати значими. Звичайно, Україна – не Туреччина. Кожна країна належить до різних цивілізаційних спільнот. Проте турецький досвід може показати деякі важливі моменти, які мають неабияке значення для розуміння перспектив розвитку нашої держави на шляху модернізації. Виявити ці моменти, а також розібратися з тим, як досвід оновлення на західний манер впливув на історичну долю однієї з провідних країн світу, є метою пропонованої студії.

Хоча історіографія минулого і сучасності Туреччини є досить вагомою, проте стосовно сутності вестернізації країни написано не так багато. Спочатку у російському науковому журналі «Азія и Африка сегодня» з'явилася стаття Г. Старченкова, в якій розглядався процес вестернізації Туреччини впродовж XVIII – XX ст.[1]. Роком пізніше у Москві вийшла монографія «Туреччина між Європою та Азією. Результати європеїзації наприкінці ХХ століття»[2], що висвітлює найважливіші зміни в економіці, політиці, ідеології турецької держави наприкінці ХХ ст. як наслідки європеїзації, проголошеної головним завданням Батьком турків – Мустафою Кемалем Ататюрком на початку двадцятих років минулого століття. Проте, акцентуючи різні проблеми відносин із

Росією, автори не достатньо аналізують сутність міжцивілізаційної взаємодії у турецькому випадку, що виявилося в різний спосіб. Проблеми Туреччини першого десятиріччя ХХІ ст., які ще більше її демонструють, на час виходу монографії не могли бути досліджені. Декілька публікацій, серед яких є і праці українських авторів, розглядають проблему «Туреччина між Сходом і Заходом», підкреслюючи її розташування на перехресті цивілізацій [3,4,5], однак процеси вестернізації не є головним предметом вивчення. Наприкінці 2000–х рр., коли все відчувніше дають про себе знати ознаки орієнталізації світу, що можна розглядати як реакцію незахідних країн на впливи Заходу, можна виявити означені тенденції на прикладі Туреччини – країни, яка своєю історичною практикою їх яскраво висвічує.

За визначенням, вестернізація – «повна або часткова переорієнтація спільнот, які від початку не належали до західно-християнської культурної традиції, на соціокультурний розвиток за зразком розвинених країн Заходу або запозичення окремих елементів західної культури, що починають відігравати значущу роль у соціокультурних процесах спільноти–реципієнта» [6]. Російський історик Андрій Флієр наголошує, що під вестернізацією слід розуміти не просто засвоєння сучасних західних технологій та організаційних форм економічного виробництва та військово–технічної культури, але насамперед усього комплексу соціокультурних норм соціальної регуляції (демократичний політичний устрій, пріоритет прав людини, ліберальний тип соціальних умов для самореалізації особи, релігійну і національну толерантність, свободу інформації і творчості тощо) [6]. Тобто вестернізація передбачає не тільки запозичення зовнішніх форм, але й глибинних цінностей, які змінюють на західний лад спосіб життя, поведінку і, головне, саме світосприйняття і відповідно – мислення. Чи відбулося це впродовж восьми десятиріч у Туреччині? Так, це країна, суспільство якої лише частково зачеплене вестернізацією.

Османська імперія належала до мусульманської цивілізації, яка, за історичними вимірами, виникла і розквітла дуже швидко: у 610 р. торговець з аравійського міста Мекка Мухаммад розпочав проповідь нової релігії, що одержала назву іслам і стала стрижнем нової культурно–історичної спільноти. Через сто років теократична імперія середньовіччя – Арабський халіфат перетворився на одну із найбільших і наймогутніших держав того часу, підкоривши землі від Іспанії та Марокко на заході до Середньої Азії та басейну Інду на сході. Пізніше він розпався, але головною державою вже існуючої цивілізації вважалася Туреччина. Іслам спочатку сприяв швидкому розвиткові, проте з часом почав його все більше гальмувати, що позначилося на відставанні від передових європейських країн. Деякі з турецьких султанів це розуміли і намагалися щось змінити, спираючись на європейський досвід. Першим з них був Махмуд II (1808–1839), який ліквідував військово–ленну систему, змінив адміністративний устрій держави, уніфікував митну систему, створив декілька міністерств, посольств за кордоном. Навіть державним службовцям ставилося в обов'язок носити європейський одяг, замість чалми – феску, а довжина бороди і вусів регламентувалася. Продовжив його справу наступник – Абдул–Меджид (1839–1861). Його діяльність виявилася більш радикальною, тому період правління одержав назву «Танзимат», що у перекладі означає «реформи». Початок поклав обнародуваний на майдані перед палацом у Гюльхані указ (Гюльханейський хат-і шериф – «благословенний указ»), в якому містилися запевнення у гарантуванні безпеки життя, честі і майна всіх підданих імперії, гласне судочинство, рівність усіх підданих в правах і обов'язках незалежно

від віри т. ін. Пізніше вийшли й інші укази, що мали за мету затримати процес розпаду Османської імперії, змінити її на європейський лад.

Проте цей імпульс невдовзі був втрачений, а переваги модернізації жорстоко довела поразка у Першій світовій війні. Перед загрозою з боку більш розвинених країн позбавити країну суверенітету, тобто заради зміщення турецької безпеки, потрібно було стати на шлях оновлюючих трансформацій. Це усвідомив видатний турецький діяч з вражаючим прозрінням і колосальною енергією Мустафа Кемаль, який у 1919 р. почав радикальні реформи. Їх головною складовою став лайцизм – позбавлення всеохоплюючого впливу на суспільство релігії і надання світського характеру державі. Адже особливістю мусульманської цивілізації було тісне переплетення духовної і світської влад при домінування першої на відміну від принципу дуалізму влади – розділення на світську і духовну, – що є важливим принципом функціонування європейської цивілізації. Це добре усвідомлював Ататюрк, але чи проводив він у життя інші важливі принципи соціальної регуляції, притаманні останній? Маються на увазі пріоритет прав людини, лібералізм і демократизм в політиці та економіці, релігійна і національна толерантність тощо? Ні, оскільки більшість населення Туреччини не сприймало модернізаційні заходи західного зразка як життєво необхідні, оскільки вони підривали традиційний лад життя. Але Кемаль Ататюрк, жорстко ведучи свою лінію, мало дослуховувався до цього. В політиці провідною силою, гарантом надання і додержання світського характеру держави виступала армія. Це продовжувалося і після Другої світової війни: військові тричі – у 1960, 1971 та 1980 рр. здійснювали державні перевороти, коли їм здавалося, що світськості держави виникає загроза. Армія і досі вважається гарантом розвитку країни «за заповітами Ататюрка».

Серед «Шести стріл Кемаля Ататюрка» – головних принципів нової політики – на третьому місці зазначено етатизм, тобто провідна роль держави, зокрема у керівництві економікою. А на другому – націоналізм, що не визнавав існування національних меншин: всі мешканці країни вважалися турками, навіть понад десять мільйонів курдів – «гірських курдів». Висунення національного питання розцінювалася як антидержавна акція із притягненням до судів національної безпеки. Їхні вироки не відзначалися м'якістю вироків, але оскарженню вони не підлягали. Такі суди були ліквідовані тільки на початку 2000–х рр. з прийняттям виправлень у зв'язку із намаганням привести турецьке законодавство у відповідність до європейських норм у зв'язку із процесом євроінтеграції. Тоді ж катування, поширені у турецькій поліцейській системі, були віднесені до розряду злочинів.

З одного боку, слід мати на увазі, що за умов здійснення модернізації навздогін, коли вона проводиться за ініціативи згори, а не «проростає» знизу, посилюється роль держави, обмежується демократія на користь авторитаризму. З іншого, можна помітити, що в кемалізмі складно переплелися прагнення до модернізації, символом якої вважався Захід, із сутінкою рисою, а саме домінуванням верховної влади, етатизму як в політиці, так і в економіці.

Ататюрк у своїй перетворюючій діяльності спирався на створену ним же у 1923 р. Народно-республіканську партію (НРП) – єдиною впродовж тривалого часу в країні. Після смерті свого керманича у 1938 р. вона продовжувала його курс. Але з часом виявилося, що маючи за головну мету сприяння модернізації, НРП перетворювалася на її гальмо. Адже західна модель передбачала рух в бік все більшої демократизації і лібералізації, на заваді чому стояли етатизм, однопартійність та інші неодмінні складові кемалізму. До того ж вестернізація була частковою: вона здійснювалася «на поверхні», а не в глибині, де

посилювалося соціально–економічне і релігійно–культурне напруження через цивілізаційні відмінності. Кемалісти – державна бюрократія, офіцерство, інтелектуали та інші захисники вестернізації, – проводили жорстку модернізацію, не зважаючи на мусульманське населення. Воно ж, як пише доктор історичних наук з Росії І. Л. Фадєєва, «ніколи не підтримувало їх і сприймало реформи як чужі ісламу новації»[7, с.48]. На разі варто наголосити останні три слова, але трохи змінивши акцент: для ісламу взагалі новації, тим більше, якщо вони надходять від «невірних» є неприйнятними. Причина – побоювання можливості порушення основ традиційного суспільства, а мусульманська цивілізація відноситься саме до такого цивілізаційного типу. З іншого боку, як свідчить досвід історії, реформи можуть бути успішними тільки за умов розуміння і підтримки з боку широких верств населення.

Інший російський тюрколог А. А. Разліваєв, досліджуючи сучасне активне відродження в країні релігійних общин, заборонених в свій час Ататюрком, пише: «Нова світоглядна модель насаджувалася кемалістською владою «згори» авторитарними методами і, оскільки вона була інструментом для розв’язання політичних завдань, посилювала дихотомію держава – суспільство: державні інститути осучаснювалися, тоді як суспільство у значній своїй частині зберігало вірність традиційним соціально–економічним моделям. За задумом кемалістів, політика лайїзації за умов авторитарного типу управління мала привести до відмирання ісламських інститутів, ідеалів і цінностей, однак відбулася їх консервація у формі «народного ісламу»»[8, с.29]. Від початку 1980–х рр. в країні повільно, проте все впевненіше пішов процес «ісламського ренесансу», що виявилося у зростанні інтересу до релігійно–культурної спадщини Туреччини і посиленні релігійного фактору в політиці. Парадоксально, але він поєднувався із реформуванням суспільства в бік лібералізації суспільних відносин, зокрема економічного життя, в якому все впевненіше виявлялося прагнення до євроінтеграції. «Батьком турецьких реформ» став Тургут Озаль – прем’єр–міністр у 1983 – 1989 рр. і президент у 1989 – 1993 рр. В основі його концепції лежала ідея про необхідність лібералізації економіки і зміцнення ринкових відносин за рахунок відмови від суворого державного регулювання. Політика економічного лібералізму з опорою на приватне підприємництво та ринкові механізми за умілого спрямовання ходу перетворень з боку держави (адже від цього не відмовлялися) дозволила вивести господарство Туреччини з кризи, надати його динамізу і експортної спрямованості у великих секторах промисловості, сфери послуг, успішно завершити «зелену революцію», тобто значно поліпшити ситуацію в аграрному секторі, забезпечити реальне зростання доходів населення. Можна сказати, що поступово здійснювалася все більша лібералізація режиму.

Разом із тим поступово все більше виявлялися проісламські нахили самого Т. Озала: він двічі демонстративно здійснив хадж до Мекки. За його урядування відновилася діяльність раніше заборонених мусульманських сект, відкриті додаткові ісламські факультети при університетах, активізувалося будівництво нових мечетей і реставрація старих. Все це відповідало настроям значної частини населення країни. Політику лайїзму більше підтримувало населення великих міст або тих місцевостей, добропідібні яких залежав від туристичного бізнесу, в якому більшість клієнтів приїздили із країн Заходу. Однак населення віддалених від узбережжя регіонів, тим більше сільське, вело традиційний спосіб життя і не схвалювало модернізації. Впродовж повоєнних десятиріч відбулася значна демографічна зміна – зростання чисельності городян. Якщо у 1927 р. тільки 12.5 % населення мешкало в містах з чисельністю понад 20

тис., так наприкінці 1990–х рр. – приблизно 71% [7, с.48]. Тобто великі маси людей перебралися до міст в наслідок тієї самої модернізації, складовими якої були індустріалізація та урбанізація. Але переважна більшість з них зберегла традиційну мусульманську свідомість, що пізніше виявилося в електоральних вподобаннях. В політичній же сфері теж відбувалися процеси лібералізації: у перші повоєнні роки пішла в минуле однопартійна система, утворилося біля трьох десятків партій різної спрямованості. Треба звернути увагу на ту обставину, що значний період повоєнної історії Туреччини характеризувався значною нестабільністю, зумовленою складностями економічного характеру. Досить сильними виявилися ліві ідеї, що відзеркалювало гостроту соціально-економічних проблем. В якості найбільш ефективної протидії їм деякими політиками пропонувалися мусульманські цінності, серед яких були і такі, що могли б певною мірою послабити напругу, наприклад, вимога допомагати бідним. Тому не дивно, що в політичному спектрі все активніше заявляли про себе ісламістські партії. Так, у 1995 р. на деструктивних парламентських виборах перемогла Партія добробуту, яка за далекосяжну мету висувала створення ісламського союзу, що об'єднає півтора мільярди чоловік. Її голова Неджметтін Ербакан на посаді прем'єр-міністра так активно став проводити ісламістський курс, що військові знову натиснули, аби від відмовився від нього і визнав виключно світський характер турецької держави. Конфлікт призвів до відставки кабінету Ербакана, а Партія добробуту була заборонена. Невдовзі на її місці виникла Партія чесноти. Тріумфом політичного ісламізму стала перемога на парламентських виборах 2002 р. створеної усього за рік до того Партії справедливості та розвитку (ПСР) – 34,5 % голосів виборців [8, с.20]. На виборах до меджлісу 2007 р. успіх був ще переконливішим – 46,7 % [8, с.22]. Від 2002 р. уряд очолює перша особа в ПСР – Реджеп Тайїп Ердоган, а президентом є друга особа – Абдулла Гюль. Захисники світського шляху розвитку Туреччини вважають, що ця партія іде в авангарді політичного руху ісламістів, які праґнуть відкинути світський характер республіки. Сучасне турецьке суспільство розколоте на секуляристів та ісламістів, між якими точиться гостра боротьба. При чому на боці останніх – значна частина населення. Вона підтримує тих політиків, які, в супереч пильному контролю з боку військових, наслідилися заявити про свою відданість ісламу та мусульманським цінностям.

Проте ПСР не наголошує ісламізм, позиціонуючи себе, з одного боку, партією «поміркованого ісламу», а з іншого, всіляко підкреслюючи свою відданість принципам Ататюрка та орієнтації на Європу. Так Р. Т. Ердоган проголосив: «Секуляризм, принцип світськості – і є найбільш надійний захисник релігійних свобод. Ми є гарантами світського шляху, і наші справи це доведуть» [8, с.20]. У своїй інавгураційній промові у парламенті А. Гюль особливо підкреслив свою відданість фундаментальним принципам Республіки, демократії, секуляризму, прав і свобод громадян, а також важливість входження Туреччини до Європейського Союзу [9]. У наполяганні керівників хоча і поміркованої, проте ісламістської партії на прагненні вступу до ЄС також можна побачити парадоксальність. По-перше, іслам від самого початку був вороже налаштований по відношенню до Заходу. По-друге, прибічники його цінностей відстоюють продовження вестернізації. По-третє, прагматично налаштовані діячі намагаються здійснити синтез ісламу з інноваційним курсом на модернізацію. Все це, як у краплині води, сконцентрувалося в їх захисті прав людини, який виявляється у відстоюванні, наприклад, права мусульманок носити хиджаб у вищих навчальних закладах і громадських установах, що раніше було заборонено. Черговим кроком на шляху перегляду «військової»

Конституції, прийнятої у 1982 р., став референдум 12 вересня 2010 р., на якому 58% учасників [10] підтримали 26 поправок до неї, де серед заходів поліпшення становища дітей та інвалідів передбачаються обмеження впливу військових та судів на політичне життя країни. Опоненти ПСР підкреслюють, що це послабить контроль за її діяльністю з боку останніх. А керівники країни наголошують, що без належного дотримання прав людини шлях Туреччини до Європейського Союзу неможливий. Проте виникає питання: наскільки ймовірний вступ Турецької Республіки до ЄС, що є найвищим виявленням її вестернізації?

Не беручи до уваги суперечливе ставлення європейців до цього, а також нерозуміння необхідності з боку значної частини турецького населення, хоча і те й інше є дуже важливим, підкреслимо, що вестернізація руйнує ідентичність. Тобто для турків, аби стати членами європейської спільноти, треба принести в жертву свою релігійну, цивілізаційну, національну ідентичність. Адже вступаючи до певного середовища, потрібно прийняти правила існування в ньому. Європейський Союз являє собою цивілізаційний проект політичного співтовариства, що визначається через відданість загальному набору наріжних принципів західного гатунку. А Захід – це модель соціального порядку, заснованому на індивідуальній автономії. Тобто Захід = індивідуалізм. Іслам же характеризується антиіндивідуалізмом: правовірний мусульманин повинен постійно вести боротьбу проти свого «нафса» – почуття «самості», або ж «его». Під «нафсом» розуміється те, що дозволяє людині відчути свою індивідуальність, а це не дозволяє їй наблизитися до Бога. На землі сила Аллаха втілюється в «уммі» – мусульманській общині, в якій життя кожного члена, його образ думок, побут і система цінностей сурово контролюється обороною, без чого людина стає вигнанцем і не може розраховувати на благочестя і релігійне спасіння. Оцінюючи ті зміни, які відбувалися у руслі вестернізації у Туреччині, І. Л. Фадеєва пише, що вони «... були випадковими, розрізняючими, не пов'язаними із попередніми. Тому ідеї, програми і принципи рухів за оновлення не були в достатній мірі усвідомленими і системними... Вестернізація 1920–1930-х років дала в Туреччині результати, яких не спромоглася на той час досягти жодна мусульманська країна... однак однієї з найважливіших умов західної цивілізації – пріоритету особистості в суспільстві досягти не вдалося. Найвражуючі зміни без людського фактору не мають стабільності, справжньої перспективи для подальшого розвитку» [11, с.141].

Основні складності із прийняттям Туреччини до ЄС випливають саме із міжцивілізаційних відмінностей, а цивілізаційне розділення – це, насамперед, розділення на основі релігій. Важко уявити, що керівники держави цього не розуміють. Проте вони намагаються поєднати те, що поєднати надто проблематично, якщо взагалі можливо. «Навряд чи можна сприймати оптимістично природу процесу вестернізації Туреччини у наступні роки», – визнає турецький науковець Тарік Огузлу [12]. Але закономірно виникає питання: навіщо ж вище керівництво на ньому наполягає? Для відповіді на це питання слід уважно проаналізувати його зовнішньополітичний курс, в якому виявляється посилення пантюркістських настроїв. Хоча це не декларується відкрито, але далекосяжна мета пантюркістів – створення Великого Турану – держави, яка б об'єднала навколо Туреччини увесь тюркомовний світ. Ось чому розгорнута така активність в напрямку нових незалежних держав пострадянського простору. Разом із тим усвідомлюється, що відвертий турецький націоналізм може не сподобатися тим, кого прагнуть об'єднати. Тому використовується іслам, що проголошує братерство всіх правовірних, незалежно від національності.

В світлі цього може здатися ймовірним намагання турецького керівництва за допомогою Заходу зміцнитися на власних цивілізаційних основах і в такий спосіб сприяти зміцненню всієї мусульманської цивілізації у її протистоянні із тим самим Заходом.

Список використаних джерел

1. Старченков Г. Двести лет вестернизации (Турция XVIII – XX вв.) /Г. Старченков // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 6. – С. 25–31.
2. Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе ХХ века /Под ред. Н. Г. Киреева. – М.: Ин–т востоковедения РАН Крафт +, 2001. – 536 с.
3. Волович О. Між Сходом і Заходом. Туреччина на європейсько–азіатському роздоріжжі /О. Волович //Політика і час. – 1998. – № 8. – С. 6–9.
4. Морква В. Туреччина між Заходом і Сходом – глобалізація чи між цивілізаційний конфлікт /В. Морква //Історичні науки: проблеми розвитку. – Львів: Світоч, 2002. – С. 92–97.
5. Кучмий О. Туреччина на перехресті цивілізацій: трансформація зовнішньої політики та культурної ідентичності /О. Кучмий //В кн.: Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: – К. : Денеб, 2004. – С. 431 – 440.
6. Флиер А. Я. Вестернизация /Андрей Яковлевич Флиер // Мир словарей – режим доступа: http://mirslovarei/com/content_fit
7. Фадеева И. Л. Турция: противостояние исламизации и секуляризма /И. Л. Фадеева //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 6. – С. 48 – 51.
8. Разливаев А. А. Турция. Возрождение религиозных общин /А. А. Разливаев // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 9. – С. 29 – 34.
9. Мосаки Н. З. Избрание А. Гюля президентом Турецкой Республики /Н. З. Мосаки – режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/30–08–07a.htm>
10. Турция в зеркале СМИ – режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1324509.html>
11. Фадеева И.Л. От империи к национальному государству. Идея турецкого социолога Зии Гек Алпа в ретроперспективе 20 века /И. Л. Фадеева. – М.: Восточная литература, 2001г. –214 с.
12. Oguzlu T./ Tarik Oguzlu «The future of Turkey's westernization: a security perspective». – http://findarticles.com/p/articles/mi_7057/is_3_9/ai_n28498506/

Орлова Т.В. Вестернизация Турции: история и современность

Приводится анализ сущности модернизации Турции и действительного влияния Запада на ее развитие. На фоне современного возрастания исламизации страны выясняются причины того, почему перспективы ее дальнейшей вестернизации выглядят проблематичными.

Ключевые слова: Турция, модернизация, вестернизация, исламизация, Партия справедливости и развития, Европейский Союз.

Orlova, T.V. Westernization of Turkey: history and present time

The article gives an analysis of the essence of modernization of Turkey and the actual influence of the West on its development. At the background of the current growing Islamization of the country, reasons are considered why the prospects of its further westernization appear problematic.

Keywords: Turkey, modernization, westernization, islamization, Justice and Development Party, European Union.